

TADEUSZ KALUŻNY

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydział Teologiczny

<https://orcid.org/0000-0002-3902-2931>

Patriarcha Cyryl: kontynuator dzieła metropolity Nikodema czy kreator własnej strategii kościelnej?

Patriarch Kiryll: Follower of Metropolitan Nikodim or Creator of His Own Church Strategy?

Abstract

The aim of the present article is an attempt at presenting the influence of the heritage of Metropolitan of Leningrad Nikodim (Rotov) on the activity of Kiryll I, Patriarch of Moscow and All Russia. The topic has been discussed in three parts. At first, the author briefly presented the life and work of the Metropolitan of Leningrad. Next, he discussed selected aspects of life and work of Patriarch Kiryll in juxtaposition with the work of Metropolitan Nikodim. Thus, the author paid special attention to the three following issues: their respective formations and Church careers, symphony of church and state as reflected in their respective policies, their contacts with the Vatican. The final part includes the outcome of the author's reflection and his conclusions. Thus, the heritage of Metropolitan Nikodim, especially its aspect concerning cooperation of church and state, was an important source of inspiration for Patriarch Kiryll's work in the Church. The present investigation made also clear significant differences in both hierarchs' attitudes toward some issues, especially the dialogue with the Roman Catholic Church. This is why, eventually, Patriarch Kiryll cannot be considered a faithful follower of the Metropolitan of Leningrad.

Keywords: Metropolitan Nikodim (Rotov), Patriarch Kiryll I (Gundiajev), Russian Orthodoxy, Ecumenical Dialogue.

Abstrakt

Celem niniejszego artykułu jest próba ukazania wpływu dziedzictwa leningradzkiego metropolity Nikodema (Rotowa) na działalność patriarchy Moskwy i całej Rusi Cyryla I. Temat został rozwinięty w trzech częściach. Na początku przedstawiono w dużym skrócie życie i dzieło leningradzkiego metropolity. Następnie omówiono wybrane aspekty życia i działalności patriarchy Cyryla w relacji do dzieła metropolity Nikodema. W związku z tym zwrócono szczególną uwagę na trzy kwestie: formacja i kariera kościelna, symfonia Cerkwi i państwa, kontakty z Watykanem. W końcowej części zestawiono wyniki refleksji i sformułowano wnioski. Ostatecznie stwierdzono, że spuścizna metropolity Nikodema, zwłaszcza zaś jej aspekt dotyczący współpracy między Cerkwią i państwem, była ważnym źródłem inspiracji dla kościelnej działalności patriarchy Cyryla. W toku badań uwidoczniło się jednocześnie znaczące różnice w podejściu obu hie-

rarchów do niektórych kwestii, w tym zwłaszcza do dialogu z Kościołem katolickim. Wszystko to sprawia, że patriarchy Cyryla nie można uznać jako wiernego kontynuatora dzieła leningradzkiego metropolity.

Słowa kluczowe: metropolita Nikodem (Rotow), patriarcha Cyryl I (Gundiajew), prawosławie rosyjskie, dialog ekumeniczny.

Patriarcha Moskwy i całej Rusi Cyryl jest jednym z najbardziej znanych hierarchów Cerkwi rosyjskiej¹. Ma w swoim kraju opinię człowieka o dużej erudycji, zręcznego dyplomaty i dobrego organizatora życia kościelnego. Z drugiej strony działalność kościelna zwierzchnika Cerkwi rosyjskiej, głównie z racji na jej powiązanie z polityką Kremla, budzi dziś wiele kontrowersji. W ostatnim czasie z mocną krytyką spotkały się zwłaszcza wypowiedzi patriarchy Cyryla usprawiedliwiające rosyjską agresję na Ukrainę². W tym kontekście na uwagę zasługuje fakt, że Cyryl Gundiajew był jednym z uczniów i najbliższych współpracowników leningradzkiego metropolity Nikodema (Rotowa). W związku z tym rodzą się pytania: Jaki wpływ na poglądy oraz aktywność kościelną przyszłego patriarchy Cyryla wywarł metropolita Nikodem? Czy zwierzchnik Cerkwi rosyjskiej jest kontynuatorem dzieła leningradzkiego Metropolity, czy realizatorem własnej strategii kościelnej?

Szukając odpowiedzi na powyższe pytania, na początku zwrócimy uwagę na życie i dzieło leningradzkiego metropolity Nikodema (1). Następnie przedstawimy w dużym skrócie wybrane aspekty życia i działalności patriarchy Cyryla w relacji do dzieła metropolity Nikodema (2). W końcowej części zestawimy wyniki naszej refleksji i sformułujemy wnioski (3).

1. Metropolita Nikodem i jego dzieło

Metropolita Nikodem pozostaje do dziś na polu ekumenizmu i eklezjologii postacią niezwykłą i symboliczną, ale równocześnie bardzo złożoną i zagadkową. Niezależnie od różnorodności opinii formułowanych na jego temat, badacze problemu są zasadniczo zgodni, że jest to postać kluczowa dla zrozumienia współczesnego prawosławia rosyjskiego³.

¹ W tekście słowa „Cerkiew” i „Kościół” stosowane są zamiennie dla oznaczenia Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego.

² Por. „Deklaracja teologów prawosławnych przeciwko wojnie na Ukrainie [Wolos, 13 marca 2022 r.]” (18.06.2022). <https://www.onet.pl/informacje/kai/deklaracja-teologow-prawoslawnych-odrzuca-my-heretze-russkiego-mira/zs67bhe,30bc1058>.

³ Por. Nikolaj Mitrohin. 2004. *Russkaâ pravoslavnaâ Cerkov': sovremennoe sostoânie i aktual'nye problemy*. Moskwa: Novoe literaturnoe obozrenie, 37.

1.1. Formacja i kariera kościelna

Przyszły metropolita Nikodem, w świecie Borys Georgewicz Rotow, urodził się 15 października 1929 r. we wsi Frołowo (obwód riazański) w rodzinie komunistycznej. W 1947 r. – w tajemnicy przed bliskimi – przyjął święcenia diakonatu i złożył wieczyste śluby mnisze, otrzymując imię zakonne Nikodem. Dwa lata później – również potajemnie – arcybiskup Dymitr (Gradusow) udzielił mu święceń prezbiteratu⁴.

Dwudziestoletni Nikodem rozpoczął posługę kapłańską w eparchii jarosławskiej. Pracował kolejno w: Dawydowie, Peresławiu Zaleskim i Ugliczu. W 1952 r. został sekretarzem arcybiskupa Dymitra i wkrótce także administratorem kościoła katedralnego w Jarosławiu. Równocześnie odbył zaocznie studia teologiczne w Prawosławnym Seminarium Duchownym, a później w Prawosławnej Akademii Teologicznej w Leningradzie. W lutym 1956 r. został członkiem, a rok później kierownikiem Rosyjskiej Misji Kościelnej w Jerozolimie; w tym czasie podniesiony został do godności archimandryty. W marcu 1959 r. został mianowany kierownikiem Kancelarii Patriarchatu Moskiewskiego, w czerwcu 1959 r. zastępcą przewodniczącego Wydziału Zewnętrznych Stosunków Kościelnych Patriarchatu Moskiewskiego, a 21 czerwca 1960 r. przewodniczącym tego Wydziału i biskupem Podolska⁵.

Miał wówczas 31 lat i był to zaledwie początek jego kariery kościelnej. Już w listopadzie 1960 r. został biskupem Jarosławia i Rostowa, 16 marca 1961 r. stałym członkiem Świętego Synodu Cerkwi Rosyjskiej, a 10 czerwca tego samego roku, podniesiony do godności arcybiskupiej. 3 sierpnia 1963 r. został przewodniczącym powołanej z jego inicjatywy Komisji Świętego Synodu do spraw Jedności Chrześcijan; 4 sierpnia został mianowany metropolitą Mińska i Białorusi, a 9 października tegoż roku metropolitą Leningradu i Ładogi. Ze stolicą w Leningradzie będzie związany przez dalszą część swego życia. W 1967 r. pod jego zarządem znalazła się również eparchia nowogrodzka i Nikodem ostatecznie został metropolitą Leningradu i Nowogrodu; od 1974 r. również egzarchą Patriarchatu Moskiewskiego dla Europy Zachodniej. W ten sposób niespełna 34-letni metropolita Nikodem stał się prawą ręką patriarchy moskiewskiego i najbardziej wpływowym i znanym w świecie hierarchą Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego⁶.

⁴ W latach 1944–1946 Borys był hipodiakonem arcybiskupa riazańskiego Dymitra. Do czasu otrzymania święceń prezbiteratu przez dwa lata (1947–1949) Nikodem studiował w Instytucie Pedagogicznym w Riazaniu. Por. Tadeusz Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*. Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów „SCJ”, 45.

⁵ Por. 1998. Mitropolit Leningradskij i Novogrodskij Nikodim, patriaršij egzarch Zapadnoj Evropy (1929–1978). W *Čelovek Cerkvi*. Red. Juvenalij (Pojarokov), 11–12. Moskva: Izdanie Moskovskoj eparchii; Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 48–49.

⁶ Por. 1998. Mitropolit Leningradskij i Novogrodskij Nikodim, patriaršij egzarch Zapadnoj Evropy (1929–1978), 13. Metropolita Nikodem zmarł nagle 5 września 1978 r. podczas audiencji

1.2. Kompromis z władzą sowiecką

Nikodem zapisał się jako roztropany pasterz i administrator swojego Kościoła. Od początku działalności był on jednak zmuszony wybrać problematyczną linię kompromisu i współpracy z organami państwa sowieckiego. Kompromis ten domagał się przede wszystkim zachowania lojalności w stosunku do władzy i współpracy w kwestiach strategicznych sowieckiej polityki zagranicznej. Mimo przyjętego kompromisu wobec władzy sowieckiej i wynikających z niego niejednokrotnie dwuznacznych, o politycznym charakterze, działań, Nikodem nie był – jak często się utrzymuje – całkowicie lojalny wobec reżimu⁷. Kompromis, oczywiście do pewnych granic, traktował on jako bolesną, choć nieuniknioną cenę, którą Kościół w Rosji musiał wówczas zapłacić, aby przetrwać i zachować jakąkolwiek możliwość działania. Nikodem od samego początku swojej działalności kościelnej starał się też wykorzystać swój kompromis dla dobra Kościoła. W rezultacie działalność kościelna leningradzkiego metropolity posiadała dwa wymiary: oficjalny, który cechuje pewna lojalność wobec organów władzy sowieckiej, i nieoficjalny – często podejmowany w ukryciu przed reżimem, ale będący wyrazem jego autentycznej postawy służby dla Kościoła⁸.

Działalność kościelna metropolity Nikodema, pomimo swoich ograniczeń, przyniosła niewątpliwie określone sukcesy. Dzięki wysiłkom leningradzkiego metropolity Cerkiew rosyjska nie tylko zdołała wyjść z izolacji stworzonej przez sowiecką władzę i przeżyć jeden z najtrudniejszych okresów swojej historii, ale

prywatnej u papieża Jana Pawła II. Ciało rosyjskiego metropolity spoczęło na cmentarzu Aleksandra Newskiego w Leningradzie (obecnie Sankt Petersburg). Por. Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 53–57.

⁷ Potwierdzenie postawy ograniczonego kompromisu ze strony Nikodema można m.in. znaleźć w raporcie Urzędu ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRR z 1973 r., w którym dokonano zestawienia rosyjskiego episkopatu prawosławnego w trzech grupach, według stopnia lojalności biskupów w stosunku do państwa sowieckiego. Nikodem w tym wykazie został umieszczony w drugiej kategorii biskupów, którzy wydawali się, w pewnym sensie, lojalnymi wobec państwa, ale którzy starali się jednocześnie czynić wszystko, co tylko możliwe w określonych przez prawo granicach, aby umacniać Kościół. Por. Vasilij Furov. 1979. „Otčet Soveta po delam religii členam CK KPSS. Cerkovnye kadry i mery po ograničeniü ih deätel'nosti ramkami zakona”. *Vestnik Russkogo Hristianskogo Dviženiâ* 4: 275–344. Postawę ograniczonego kompromisu ze strony Nikodema potwierdza również fakt dotyczący wyboru nowego patriarchy Cerkwi rosyjskiej, który dokonał się podczas Soboru lokalnego w 1971 r. Przed tym Soborem było branych pod uwagę przynajmniej trzech kandydatów na przyszłego patriarchę, z których najbardziej pewnym był metropolita Nikodem (Rotow). Sam Nikodem – jak wynika z świadectw osób mu bliskich – chciał być patriarchą, co było zresztą zgodne z logiką jego działania. Władza sowiecka jednak nie wyraziła zgody, aby kandydatura Nikodema została w ogóle przedstawiona na Soborze. Zgodziła się jedynie na Pimena, który rzeczywiście został wybrany nowym patriarchą Moskwy i całej Rusi. Por. Jane Ellis. 1989. *La Chiesa ortodossa russa. Una storia contemporanea*. Bologna: Edizioni Dehoniane, 419–420; Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 95–96.

⁸ Por. Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 98.

mogła doświadczyć również pewnego rozwoju w duchu prawdziwej odnowy. Odnowa ta znalazła konkretny wyraz m.in. w staraniach o właściwą formację teologiczną duchowieństwa, a tym samym o życie i rozwój szkół teologicznych, w wysiłkach na rzecz zatrzymania kampanii zamykania świątyń i ograniczenia represji reżimu sowieckiego wobec wspólnot parafialnych, w trosce o zwiększenie liczby duchowieństwa i hierarchii kościelnej oraz w staraniach, aby uczynić bardziej zrozumiałą liturgię Kościoła, m.in. poprzez wprowadzenie do liturgii języka rosyjskiego w niektórych cerkwiach⁹.

1.3. Fascynacja Kościołem katolickim

Autentyczne pragnienie odnowy Kościoła znalazło wyraz w ekumenicznej postawie Nikodema wobec innych Kościołów i Wspólnot, a przede wszystkim w otwartości wobec Kościoła katolickiego¹⁰.

Działalność ekumeniczna Nikodema – analogicznie do działalności na rzecz własnego Kościoła – była oczywiście uwarunkowana kompromisem metropolity w stosunku do władzy sowieckiej. Fakt ten sprawia, że wielu podaje w wątpliwość poczynania ekumeniczne metropolity Nikodema, postrzegając je jako uzależnienie od polityki reżimu sowieckiego lub wprost pozostające na jej usługach. Mimo pewnych uwarunkowań omawianej aktywności Nikodema należy zauważyć, że w wypadku metropolity wspomniany kompromis miał charakter ograniczony i dokonywał się w perspektywie podwójnej gry. Stąd w celu właściwego odczytania ekumenicznych poczynań Nikodema – również w tym przypadku – należy mieć na uwadze dwa wymiary: oficjalny i nieoficjalny.

Poza tym należy zwrócić uwagę na pewną ewolucję poglądów i postawy metropolity Nikodema. W pierwszych latach posługi kapłańskiej Nikodem wydawał się dużym tradycjonalistą i odnosił się z wielką rezerwą do Kościoła rzymskokatolickiego¹¹. Jednakże w ciągu niewielu lat jego postawa w tej materii uległa

⁹ Por. 1998. *Mitropolit Leningradskij i Novogradskij Nikodim, patriaršij egzarh Zapadnoj Evropy (1929–1978)*, 16; Kałużny, 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 99–100, 119–134.

¹⁰ Metropolita Nikodem był aktywnie zaangażowany w dialog Cerkwi Rosyjskiej z innymi Kościołami i wspólnotami chrześcijańskimi. Odegrał kluczową rolę w stosunkach Patriarchatu Moskiewskiego ze Światową Radą Kościołów. W wyniku jego działalności na III Zgromadzeniu Ogólnym w New Delhi (1961) Cerkiew rosyjska przystąpiła do Światowej Rady Kościołów. Nikodem został wybrany członkiem Komitetu Centralnego i Komitetu Wykonawczego tejże Rady. Na V Zgromadzeniu Ogólnym w Nairobi (1975) został wybrany jednym z prezydentów Rady. Por. Kałużny, 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 188–191.

¹¹ Por. Nikodim (Rotov). 1961. „Mir – posledovanie Hristu. Sodoklad delegacii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi na Vsemirnóm obšchristianskom Kongresse v Prage [1961]”. *Žurnal Moskovskoj Patriarhii* 6: 41–59.

radykalnej zmianie i szybko metropolita Nikodem stał się wprost zapalonym zwolennikiem kontaktów z Kościołem katolickim¹².

Bardzo ważnym momentem w relacjach prawosławno-katolickich był II Sobór Watykański, w którym – dzięki inicjatywie Nikodema – uczestniczyli także obserwatorzy Cerkwi rosyjskiej. Z inspiracji metropolity Nikodema zostały podjęte regularne rozmowy teologiczne między przedstawicielami Patriarchatu Moskiewskiego i Kościoła rzymskokatolickiego (Leningrad 1967, Bari 1970, Zagorsk 1973, Trydent 1975). W 1969 r. Święty Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego – również z inicjatywy leningradzkiego metropolity – podjął decyzję o dopuszczeniu do sakramentów świętych katolików, którzy nie mieli dostępu do własnego kapłana¹³. Nikodem wiele razy bywał w Watykanie, gdzie spotykał się z przedstawicielami Kościoła katolickiego, w tym z papieżem Pawłem VI. Zmarł w 1978 r. – w czasie audyencji u papieża Jana Pawła I¹⁴.

Na uwagę zasługuje przychylna postawa metropolity Nikodema wobec Kościoła grekokatolickiego na Ukrainie. Ponieważ Nikodem nie widział w tamtym czasie możliwości zmiany bolesnej sytuacji unitów na Ukrainie, nie kontestował oficjalnie pozycji swojego Patriarchatu w tej sprawie. Jednocześnie w prywatnych rozmowach metropolita przyznawał, że pseudosynod we Lwowie z 1946 r. stanowił pogwałcenie wolności religijnej i Kościół grekokatolicki ma prawo do autonomicznego istnienia. Metropolita Nikodem nieoficjalnie (prywatnie) starał się też dawać dowody solidarności z tym Kościołem. Przy okazji swoich licznych wizyt w Rzymie Nikodem spotykał się z kard. Josifem Slipyjem, głową zdelegalizowanego w 1946 r. przez władze komunistyczne Kościoła. Nikodem, jak się wydaje, odegrał ważną rolę, pośrednicząc w sprawie uwolnienia w 1963 r. metropolity Slipyja z więzienia sowieckiego i umożliwienia mu przeniesienia się do Watykanu. W ten sposób „kwestia ukraińska” nie stanowiła dla metropolity Nikodema „przeszkody” na drodze dialogu ekumenicznego z Kościołem rzymskokatolickim¹⁵.

¹² Por. Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 81, 179.

¹³ Por. 1970. „Razâsnenie predsedatelâ Otdela vnešnih cerkovnyh snošenij Moskovskogo Patriarhata mitropolita Nikodima o nevozbrannom dopušenii k Svâтым Tainstvam staroobâdcev i katolikov, 17 marta 1970”. *Žurnal Moskovskoj Patriarii* 5: 25; 1970. „Dopušenje k Svâтым Tainstvam Pravoslavnoj Cerkvi staroobâdcev i katolikov. Opredelenie Svâšennogo Sinoda (16.12.1969)”. *Žurnal Moskovskoj Patriarii* 1: 5. Pod koniec 1986 r. Synod Kościoła rosyjskiego wycofał się ze swojej pierwotnej decyzji. Por. 1986. „Opredelenie Svâšennogo Sinoda [Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi] [29 iulâ 1986]”. *Žurnal Moskovskoj Patriarii* 9: 7–8.

¹⁴ Por. Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 161–178.

¹⁵ Por. Aleksej Judin, Grigorij Protopopov. 1992. *Cattolici in Russia e Ucraina*. Milano: Casa di Matriona, 225; Avgustin (Nikitin). 2008. *Cerkov' plenennaâ. Mitropolit Nikodim (1929–1978) i jego epoha (v vospominaniâh sovremennikov)*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo Universiteta, 574–576; Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 179–181.

1.4. Uczniowie metropolity Nikodema

Idee metropolity Nikodema zaczęły wywierać wpływ na niektóre kręgi duchowieństwa prawosławnego. W pierwszej kolejności byli to studenci i wykładowcy Seminarium Duchownego i Akademii Teologicznej w Leningradzie, gdzie panował duch prawdziwej odnowy i dużej otwartości ekumenicznej. Następnie dołączyli do nich niektórzy współpracownicy metropolity, wspierając go w podejmowanych inicjatywach kościelnych i ekumenicznych. W ten sposób ukształtował się krąg duchowych uczniów i zwolenników metropolity Nikodema, zwanych – od imienia swego patrona – „nikodemowcami”.

„Nikodemowcy” przez długi czas byli postrzegani jako ludzie o poglądach liberalnych, otwarci na świat zachodni i dialog ekumeniczny¹⁶. Z tego powodu ze strony środowisk ultrakonserwatywnych w rosyjskim prawosławiu byli często oskarżani o tendencje modernistyczne, a nawet o zdradę prawosławia¹⁷. W rzeczywistości „nikodemowcy” nie tworzą jednej grupy, ale w swoich poglądach kościelnych i społeczno-politycznych różnią się bardzo między sobą¹⁸.

Na tle rosyjskiego duchowieństwa prawosławnego, w którym można wyróżnić trzy orientacje: liberałów, konserwatystów i fundamentalistów, uczniowie i zwolennicy metropolity Nikodema sytuują się w dwóch pierwszych¹⁹. W ten sposób „nikodemowcy” tworzą dwa skrzydła: lewe (liberalne) i prawe (konserwatywne). Przedstawiciele pierwszej grupy cechuje pozytywny stosunek wobec reform Cerkwi rosyjskiej, świata zachodniego i ruchu ekumenicznego, w tym dialogu z Kościołem katolickim. Takie poglądy prezentują m.in.: Filaret Wachromiejew (1935–2021), były metropolita miński i słucki; Juwenalusz Pojarkow (1935–), były metropolita kruticki i kołomieński; Chryzostom Martiszkin (1934–), były metropolita wileński; Szymon Iszunin (1951–), arcybiskup brukselski i belgijski; Lew Cerpicki (1946–), metropolia nowogrodzki²⁰. Natomiast konserwatyści, nazywani tradycjonalistami – pragmatykami, podkreślają konieczność jak najściślejszej współpracy z aparatem państwowym, potrzebę umocnienia struktur i tożsamości Cerkwi rosyjskiej oraz zapewnienie jej aktywnej obecności w dzisiejszym społeczeństwie. W związku z tym odnoszą się raczej powściągliwie wobec

¹⁶ Por. 2005. *Gruppy vlianiâ vnutri Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. Osobennosti vzaimootnošeniâ vnutri ierarhii i ierarhov – s Kremlem*. Moskwa: Centr političeskoj informacii, 10–17.

¹⁷ Por. *Obrašenie k Pomestnomu Soboru Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 1971 goda po powodu bogoslovskoj deâtel’nosti mitripolita Leningradskogo i Novgorodskogo Nikodima* (11.07.2022). <https://www.blagogon.ru/biblio/483/>.

¹⁸ Por. Mitrohin. 2004. *Ruskaâ pravoslavnaâ Cerkov’: sovremennoe sostoânie i aktual’nye problemy*, 178–179.

¹⁹ Por. Alicja Curanović. 2010. *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 152–153.

²⁰ Por. Mitrohin. 2004. *Ruskaâ pravoslavnaâ Cerkov’: sovremennoe sostoânie i aktual’nye problemy*, 178–179.

ruchu ekumenicznego, świata zachodniego i dialogu z Kościołem katolickim. Do przedstawicieli tej grupy zalicza się m.in. Aleksego II (Rydygiera, 1929–2008), byłego patriarchę, i obecnego patriarchę – Cyryla I (Gundiajewa)²¹.

2. Patriarcha Cyryl a dzieło metropolity Nikodema

W prezentacji zagadnienia – podobnie jak w przypadku metropolity Nikodema – zwrócimy szczególną uwagę na trzy kluczowe dla naszych badań kwestie: formacja i kariera kościelna, symfonia Cerkwi i państwa oraz kontakty z Watykanem.

2.1. Formacja i kariera kościelna

Patriarcha Cyryl, w świecie Władimir Michajłowicz Gundiajew, urodził się 20 listopada 1946 r. w Leningradzie w rodzinie prawosławnego duchownego. W latach 1965–1967 kształcił się w Seminarium Duchownym w Leningradzie, a przez następne dwa lata w tamtejszej Akademii Teologicznej, gdzie w 1970 r. uzyskał tytuł „kandydata” teologii. Do podjęcia studiów w seminarium przekonał go metropolita Nikodem. 3 kwietnia 1969 r. Władimir złożył śluby mnisze przed leningradzkim metropolitą, przyjmując imię zakonne Cyryl, 7 kwietnia otrzymał święcenia diakonatu, a 1 czerwca metropolita Nikodem udzielił mu święceń prezbiteratu²².

Dwudziestodwuletni *hieromonach* Cyryl u boku metropolity Nikodema rozpoczął szybką karierę kościelną²³. Od 1970 r. przez rok był wykładowcą teologii dogmatycznej w Seminarium Duchownym i Akademii Teologicznej w Leningradzie oraz osobistym sekretarzem metropolity Nikodema. W 1971 r. został podniesiony do godności archimandryty i wyjechał do Genewy, gdzie do 1974 r. pełnił funkcję przedstawiciela Patriarchatu Moskiewskiego przy Światowej Radzie Kościołów. Przez kolejne dziesięć lat (do 1984 r.) był rektorem Akademii Teo-

²¹ Por. Mitrohin. 2004. *Ruskaâ pravoslavnaâ Cerkov': sovremennoe sostoânie i aktual'nye problemy*, 179–180; Curanović. 2010. *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, 153–154.

²² Por. Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiâ*. Moskwa: Izdatel'stvo „Poznanie”, 92; Nikolaj Mitrohin, Sof'â Timofeeva. 1997. *Episkopy i eparhii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi*. Moskwa: Informacionno-issledovatel'skij centr „Panorama”, 159–160.

²³ Władimir Gundiajew jeszcze jako student Akademii Teologicznej w Leningradzie uczestniczył w działalności zagranicznej Cerkwi rosyjskiej: w 1968 r. w obradach Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze oraz w Zgromadzeniu Światowej Rady Kościołów w Uppsali w Szwecji. W październiku 1969 r. ks. Cyryl towarzyszył metropolicie Nikodemowi w jego wizycie w Rzymie. Por. Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiâ*, 76; Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 170–171.

logicznej w Leningradzie. W grudniu 1975 r. został wybrany do komitetu wykonawczego Światowej Rady Kościołów. W latach 1976–1984 zasiadał w Komisji Patriarchatu Moskiewskiego ds. Jedności Chrześcijan²⁴.

W 1976 r. został wyświęcony na biskupa wyborskiego, wikariusza eparchii leningradzkiej, a rok później wyniesiony do godności arcybiskupa. W 1984 r. został arcybiskupem smoleńskim i wjazjemskim, a od 1988 r. smoleńskim i kalininogradzkim. W latach 1989–2009 był przewodniczącym Wydziału Zewnętrznych Stosunków Kościelnych Patriarchatu Moskiewskiego i stałym członkiem Świętego Synodu. Od 1991 r. abp Cyryl piastował godność metropolity. Po śmierci patriarchy Aleksego II był strażnikiem tronu patriarchalnego, a następnie 27 stycznia 2009 r. na Soborze lokalnym Cerkwi rosyjskiej został wybrany nowym patriarchą Moskwy i całej Rusi²⁵.

2.2. Symfonia Cerkwi i państwa

Cyryl Gundiajew rozpoczął zatem swoją działalność kościelną pod koniec lat 60. ubiegłego wieku jako bliski współpracownik metropolity Nikodema. Biorąc pod uwagę realia życia w Związku Radzieckim, nie ulega wątpliwości, że szybka kariera Cyryla i jego aktywność kościelna były możliwe dzięki współpracy z organami władzy sowieckiej²⁶. W tym okresie miała ona zapewne charakter i zakres podobny do kontaktów podjętych wcześniej przez Nikodema. Chodziło głównie o legitymizację na Zachodzie polityki państwa sowieckiego, m.in. poprzez składanie deklaracji, że Związek Radziecki jest krajem wolności religijnej²⁷. Takie działania – podobnie jak w przypadku Nikodema – były traktowane przez Cyryla jako niezbędne dla zapewnienia

²⁴ Por. Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiá*, 99.

²⁵ Por. Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiá*, 103–105, 158, 403–407.

²⁶ Związek Radziecki w pełni kontrolował zwłaszcza zagraniczną aktywność prawosławnych hierarchów. Na wyjazd zezwalano tylko tym, do których miano całkowite zaufanie i którzy spełniali oczekiwania władzy sowieckiej. W tym kontekście należy też postrzegać upublicznione w latach 90. ubiegłego wieku informacje o powiązaniach metropolity Cyryla z sowieckimi służbami specjalnymi (KGB). Wedle powtarzających się doniesień Cyryl miał zostać zwerbowany przez służby specjalne pod koniec lat 60. przy okazji jednego z pierwszych wyjazdów za granicę. Metropolita Cyryl w swoich kontaktach ze służbami miał używać pseudonimu „Michajłow”. Ponieważ w Rosji nigdy dotąd nie otwarto archiwów służb specjalnych, dlatego sprawy tej do końca nie wyjaśniono. Por. Katarzyna Chawryło. 2015. *Sojusz ołtarza i tronu. Rosyjski Kościół prawosławny a władza w Rosji* [Prace OSW, nr 54]. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich, 20, (22.06.2022). https://www.osw.was.pl/sites/default/files/prace_54_pl_sojusz_oltarza_net_0.pdf; Andrzej Grajewski. 2012. „Cyryl, uczeń Nikodema”. *Gość Niedzielny* (32), (22.06.2022). <https://www.gosc.pl/doc/1224753.Cyryl-uczen-Nikodema>.

²⁷ Tak np. w czasie Zgromadzenia Ogólnego Światowej Rady Kościołów w Nairobi (1975) ówczesny archimandryta Cyryl krytycznie ocenił list znanego dysydenta Gleba Jakunina o prześladowaniach religijnych w Związku Radzieckim i oświadczył, że w kraju przestrzegane są prawa ludzi wierzących. Por. Mitrohin, Timofeewa. 1997. *Episkopy i eparhii Russkoj Pravoslavnoj Cerkwi*, 161.

Cerkwi rosyjskiej możliwości przetrwania w trudnych czasach reżimu sowieckiego²⁸.

Po śmierci Nikodema, a później po upadku Związku Radzieckiego, Cyryl Gundajew kontynuował ścisłą współpracę z organami władzy państwowej w odbudowie struktur kościelnych i w rozwiązywaniu współczesnych problemów. W tym czasie można też obserwować zacieśnienie współpracy metropolity Cyryla z władzami państwowymi²⁹. Ostatecznie zasady tej współpracy ugruntowały się dopiero po 2009 r., na co wpływ miały dwa czynniki. Po pierwsze, wybór Cyryla na nowego zwierzchnika Cerkwi rosyjskiej. Po drugie, powrót w 2012 r. na urząd prezydenta Rosji Władimira Putina, który szukając sposobu na skonsolidowanie społeczeństwa, zaczął odwoływać się do ideologii konserwatywnej. W 2012 r. patriarcha Cyryl poparł kandydaturę Putina na prezydenta, wychodząc z przekonania, że Cerkiew w Rosji może się rozwijać jedynie w bliskim sojuszu z państwem, służąc mu ideologicznie i czerpiąc z tego wymierne korzyści³⁰.

Gdy po wygranej Putina model państwa rosyjskiego zaczął coraz bardziej oddalać się od wzorca demokratycznego, a w życiu politycznym i cerkiewnym w Rosji nastąpił powrót do imperialno-narodowej retoryki wieków minionych, odwołującej się do idei Moskwy jako Trzeciego Rzymu i „Świętej Rusi”, Cyryl intensywnie współdziałał z władzami politycznymi Rosji w kształtowaniu rosyjskiej tożsamości narodowej i propagowaniu koncepcji „ruskiego świata”³¹.

²⁸ Por. Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiâ*, 68, 71. Metropolita Nikodem w czasie prywatnych rozmów ze swoimi uczniami i bliskimi współpracownikami miał otwarcie wyrażać aprobatę, a nawet zachęcać ich do ograniczonej współpracy z organami władzy sowieckiej, w tym KGB. Był bowiem przekonany, że w ten sposób będą mogli zrobić więcej dla Kościoła. Por. Markell Vetrov, igumen (później biskup, wikariusz eparchii petersburskiej), rozmowa z autorem, 13 września 1993 r., Sankt Petersburg; Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 113; „Nikodim Rotov, Kirill Gundâev, Goša Ševkunov: o fil'me «Papa russkij» i ne tol'ko” (27.06.2022). <https://ahilla.ru/nikodim-rotov-kirill-gundyaev-gosha-shevkunov-o-filme-papa-russkij-i-ne-tolko/>.

²⁹ Por. Sergej Firsov. 2013. „Cerkov' i gosudarstvo pri Svâtejšem patriarhe Kirille (Gundâeve): osnovnye tendencii razvîtâ”. *Vestnik Russkoj Hristianskoj Gumanitarnoj Akademii* 14 (3): 352.

³⁰ Por. Sergej Čapnin. 2017. „«Cerkov' imperii» kaki tog «cerkovnogo vozroždeniâ»”. *Stranicy* 21 (2): 222–223. Po objęciu urzędu patriarchy Cyryl przeprowadził w Cerkwi znaczące zmiany organizacyjne. W początkowym okresie posługi patriarcha, posługując się hasłem „przybliżenia struktur Kościoła do wiernych”, dokonał rozdrobnienia eparchii i utworzył nową sieć metropolii. Doszło w ten sposób do zwiększenia liczby biskupów do ponad 300, co daje Cerkwi rosyjskiej dużą przewagę w tym zakresie nad innymi lokalnymi Kościołami prawosławnymi i wpisuje się w kontekst jej rywalizacji o „honorowe pierwszeństwo” w świecie prawosławnym. Druga reforma przeprowadzona przez Cyryla szła w kierunku wzmocnienia władzy patriarchy w Cerkwi i ograniczenia roli soborów lokalnych. Sprawy, które wcześniej były rozpatrywane na takich soborach z udziałem przedstawicieli monasterów i laikatu, zostały powierzone soborom biskupim. Prowadziło to do faktycznej likwidacji tradycyjnej prawosławnej formy soborowości. Wyrazem centralizacji w życiu cerkiewnym była też rozbudowa aparatu kurialnego Patriarchatu poprzez powołanie nowych wydziałów. Por. Marcin Przciszewski. „Rosyjskie prawosławie dziś” (30.06.2022). <https://www.ekai.pl/rosyjskie-prawoslawie-dzis-2>.

³¹ Por. Kirill (Gundâev). 2014. „Slovo na otkrytii XVIII Vsemirnogo russkogo narodnogo sobora [11 noâbrâ 2014]” (28.06.2022). <https://www.patriarchia.ru/db/text/3367103.html>; Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiâ*, 299–300; Giovanni Codevilla. 2017. *Storia della Russia*

W interesie zarówno Cerkwi, jak i Kremla jest wzmocnienie swoich wpływów na obszarach bliskich kulturowo państw byłego Związku Radzieckiego, w tym głównie Ukrainy. W ten kontekst sojuszu ołtarza i tronu ukształtowanego wedle zasady „lojalność za wsparcie” wpisują się też kontrowersyjne wypowiedzi patriarchy Cyryla usprawiedliwiające rosyjską agresję na Ukrainę³².

2.3. Kontakty z Watykanem

Stosunek patriarchy Cyryla Gundiajewa do ruchu ekumenicznego i Kościoła katolickiego jest dość ambiwalentny: z jednej strony można zauważyć przychylne nastawienie do ekumenizmu i relacji z Watykanem, z drugiej zaś retorykę antyekumeniczną i krytykę Kościoła katolickiego. Ta zróżnicowana postawa Cyryla pozostaje mocno uwarunkowana polityką Cerkwi rosyjskiej i Kremla.

W okresie swojej aktywności kościelnej, prowadzonej u boku Nikodema w okresie reżimu sowieckiego, a także w początkowym okresie po śmierci leningradzkiego metropolity, Cyryl Gundiajew prezentował zasadniczo przychylne nastawienie do idei ekumenizmu i Kościoła katolickiego³³. Aktywny udział w dialogu prawosławno-katolickim, dobre kontakty z hierarchami Kościoła katolickiego i częste wizyty w Watykanie sprawiły, że konserwatywni oponenci wytykali Cyrylowi – podobnie jak wcześniej Nikodemowi – poglądy liberalne, ekumenizm i sympatię do katolicyzmu³⁴.

Po upadku żelaznej kurtyny zdecydowana większość przedstawicieli Cerkwi rosyjskiej, w tym metropolita Cyryl, opowiedziało się za utrzymaniem „modelu” dialogu między Moskwą a Rzymem z czasów Związku Radzieckie-

e dei Paesi limitrofi. Chiesa e Impero. T. 4: La nuova Russia (1990–2015). Milano: Editoriale Jaca Book, 194–196. W interpretacji Patriarchatu Moskiewskiego pod pojęciem „ruskiego świata” – ogólnie rzecz biorąc – kryją się tereny należące niegdyś do „Świętej Rusi”, czyli poza Rosją również Białoruś i Ukraina, a także inne obszary, na których tradycyjnie żyją wierni odwołujący się do wspólnych korzeni i wspólnego dziedzictwa. Warto przy tym zauważyć, że skład „Świętej Rusi” w wypowiedziach patriarchy Cyryla ulegał na przestrzeni lat stopniowemu rozszerzeniu. Pod koniec lat 90. ubiegłego wieku Cyryl mówił jedynie o Rosji, Białorusi i Ukrainie. Później w jego wypowiedziach zaczęły pojawiać się także Mołdawia oraz Kazachstan. W Statucie Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (2000) stwierdza się, że „teren kanoniczny” rosyjskiej Cerkwi prawosławnej obejmuje obszar Federacji Rosyjskiej, Ukrainy, Białorusi, Litwy, Łotwy, Estonii, Mołdawii, Azerbejdżanu, Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu. Por. „Ustav Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi (2000)”, l.3 (20.07.2022). <http://www.patriarcha.ru/db/text/133115.html>. Można z tego wyciągnąć wniosek, że Cerkiew rosyjska, podobnie jak Kreml, nie stroni od instrumentalizacji koncepcji „ruskiego świata”. Alicja Curanović. 2016. „Symboliczna potęga Rosji w XXI wieku”. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations* (4): 213.

³² Por. Kirill (Gundáev). 2022. „Propoved’ v Nedel’u syropustnuû posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelá [6 marca 2022] (28.06.2022)”. <https://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>.

³³ Por. Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiâ*, 76-77; Nico Spuntoni. 2019. *Vaticano e Russia nell’eta Ratzinger*. Todi (PG): Tau Editrice, 51.

³⁴ Por. Konstantin Dušenov. 1997. „Mitropolit Kirill kak zerkalo russkoj smuty”. *Rus’ Pravoslavnaâ* 3: 8.

go, określonego przez watykańską „politykę wschodnią” i prowadzonego często na warunkach narzuconych przez Moskwę. Stąd wyrażali niezadowolenie z modyfikacji wprowadzonych w tym zakresie przez Jana Pawła II, które – ich zdaniem – przyczyniły się do pogorszenia wzajemnych relacji³⁵. „Idealne stosunki” z Patriarchatem Moskiewskim po 1960 r. wynikały głównie z faktu, że Watykan za Jana XXIII i Pawła VI milcząco uznawał „nieistnienie” Kościoła unickiego. Działania Jana Pawła II, wspierające proces odrodzenia Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie, spotkały się więc z ostrym protestem Cyryla. Zdecydowanie negatywnie ocenił on odradzanie się Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie, widząc w tym główny problem w relacjach między Moskwą a Watykanem³⁶. W związku z tym wielokrotnie oskarżał Kościół katolicki o popieranie uniatyzmu i działania prozelickie na „terytorium kanonicznym” Patriarchatu Moskiewskiego³⁷.

W tym czasie w świadomości metropolity Cyryla nastąpił też poważny przełom ideologiczny. Cyryl Gundiajew, który wcześniej przez wiele lat aktywnie uczestniczył w dialogu ekumenicznym i uważany był za jednego z bardziej liberalnych hierarchów, zaczął prezentować poglądy bliskie konserwatywnemu nacjonalizmowi, co znalazło swoje implikacje także w jego postawie wobec ekumenizmu i świata zachodniego.

Taka zmiana postawy i poglądów metropolity Cyryla pozostaje w ścisłym związku z odnotowanym powyżej stopniowym zacieśnianiem współpracy z obozem władzy państwa rosyjskiego i zaangażowaniem się hierarchy w promocję projektu konserwatywnego opracowanego przez Kreml. Do zaistniałej zmiany na swój sposób przyczynił się także fakt przywrócenia w 2007 r. jedności kanonicznej między Rosyjską Cerkwią Prawosławną poza Granicami Rosji a Patriarchatem Moskiewskim. To niezwykle ważne dla prawosławia rosyjskiego wydarzenie znacząco wpłynęło na układ sił na najwyższych szczeblach hierarchii. Ceną za

³⁵ Por. Andrea Riccardi. 1993. *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*. Bari: Eitori Laterza & Figli, 359–363.

³⁶ Por. Anton Zaluckij. „Igrok global’nogo masštaba. 60-letie mitropolita Kirilla čerez prizmu ukrajskich cerkownyh problem” (14.01.2020). <https://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=49589>. Cyryl negatywnie ocenił także decyzję Jana Pawła II o podniesieniu w 2002 r. administratur apostolskich Kościoła katolickiego w Rosji do rangi diecezji. W 2007 r. metropolita Cyryl, odnosząc się do tego wydarzenia, stwierdził: „Nigdy nie zgodzimy się i stale będziemy protestować przeciwko obecności na terytorium Rosji zwykłych diecezji Kościoła katolickiego”. Cyt. za: „V Moskovskom patriarhate sčitaût, čto status katoličeskich eparhij v Rossii dolžen byt’ ponižen do urovnâ načala 2000-h godov” (25.06.2022). <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=21715>. Por. Chawryło. 2015. *Sojuzh oltarza i tronu. Rosyjski Kościół prawosławny a władza w Rosji*, 34. Nie bez znaczenia dla postrzegania przez metropolitę Cyryla badanej kwestii jest promowana przez Patriarchat Moskiewski koncepcja „rosyjskiego świata”.

³⁷ Por. Kirill (Gundáev). 2002. „Jego Vysokopreosváštenstvu arhiepiskopu Tadeušu Kondruseviču”. *Cerkov’ i vremâ* 3: 13–18; Otdel Vnešnih Cerkovnyh Svâzzej Moskovskogo Patriarhata. 2002. „Katoličeskij prozelityzm sredi pravoslavnogo naseleniâ Rossii. Spravka”. *Cerkov’ i vremâ* 3: 21–28; Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiâ*, 247–248.

przewycięzenie schizmy było pójście na ustępstwa i „dostosowanie” stanowiska przedstawicieli Patriarchatu Moskiewskiego do bardziej konserwatywnych poglądów duchownych drugiej struktury, czego ważnym przejawem jest przybierający na sile od 2007 r. trend antyekumeniczny (wielu duchownych Cerkwi poza Granicami uważa ekumenizm za herezję). Również metropolita Cyryl – zwłaszcza w perspektywie ubiegania się o urząd patriarchy – musiał niewątpliwie bardziej niż wcześniej liczyć się z umiarkowanymi fundamentalistami. Istotnie, podczas kandydowania na patriarchy tron metropolita Cyryl mocno zaostrzył swą antyekumeniczną i antyzachodnią retorykę³⁸.

Po objęciu urzędu patriarcha Cyryl zachowuje dużą powściągliwość wobec ekumenizmu i Kościoła katolickiego. Patriarcha deklaruje jednocześnie gotowość do dialogu międzywyznaniowego, w którym dużą wagę przypisuje wspólnym, praktycznym działaniom w celu obrony „tradycyjnych wartości” chrześcijańskich we współczesnym świecie. Szczególne znaczenie ma w tym kontekście współpraca prawosławnych i katolików³⁹. W ten kontekst wpisuje się m.in. spotkanie patriarchy Cyryla z papieżem Franciszkiem 12 lutego 2016 r. w Hawanie na Kubie. Nie kwestionując pozytywnych aspektów tego rodzaju działań patriarchy Cyryla, trzeba stwierdzić, że pozostają one mocno uwarunkowane politycznie⁴⁰.

3. Podsumowanie i wnioski

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę ukazania wpływu osoby i dzieła metropolity Nikodema na działalność patriarchy Cyryla. W związku z tym zwrócono uwagę na ważniejsze aspekty kościelnej aktywności obecnego zwierzchnika Cerkwi rosyjskiej w relacji do dzieła leningradzkiego metro-

³⁸ Por. Curanović. 2010. *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, 154–155.

³⁹ Por. Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarch Kirill. Biografia*, 251–252.

⁴⁰ Tak np. w podpisanej na zakończenie spotkania w Hawanie (2016) deklaracji nie wspomina się o rosyjskiej aneksji Krymu i wojnie na wschodniej Ukrainie. Wydarzenia te – zgodnie z propagandą Kremla – zostają przedstawione w dokumencie jako *stricte* wewnętrzny „konflikt na Ukrainie”. W deklaracji nie ma też żadnej wzmianki o zaangażowaniu Federacji Rosyjskiej w tym konflikcie. Por. 2016. „Wspólna deklaracja papieża Franciszka i patriarchy Cyryla, 12 lutego 2016”, nr 26. *L'Osservatore Romano* 3–4: 16–19. W rezultacie deklaracja hawańska i spotkanie Cyryla z Franciszkiem – jak zauważa wielu komentatorów katolickich – pozwoliły Federacji Rosyjskiej i samemu prezydentowi Putinowi na poprawę wizerunku i przewycięzenie międzynarodowej izolacji po aneksji Krymu. Por. Myrośław Marynowicz. 2021. *Być sprawdzianem dla siebie nawzajem i miarą autentyczności naszej wiary. W Stolica Apostolska wobec Rosji i wschodniego chrześcijaństwa. Od Jana Pawła II do Franciszka*. Red. Andrzej Grajewski, Paweł Skibiński, 160. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia; Maciej Mróz. 2019. *Wojna w kawalkach. Franciszek i dyplomacja papieska wobec wybranych problemów międzynarodowych 2013–2018*. Kęty: Wydawnictwo Adam Marszałek, 108–112.

polity. Przeprowadzone badania pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

1. Przede wszystkim należy stwierdzić, że metropolita Nikodem odegrał wyjątkową rolę w życiu obecnego patriarchy Cerkwi rosyjskiej. Cyryl Gundiajew jako uczeń i bliski współpracownik leningradzkiego metropolity Nikodema przeszedł niemalże identyczną drogę kariery kościelnej – od działalności w Światowej Radzie Kościołów i kierowania Wydziałem Zewnętrznych Stosunków Kościelnych Patriarchatu Moskiewskiego po urząd biskupa i patriarchy moskiewskiego. Nie ma wątpliwości, że szybka kariera i szeroka aktywność kościelna obu hierarchów były możliwe dzięki współpracy z organami władzy sowieckiej.
2. W jednym i drugim przypadku współpraca ta uzasadniana jest troską o rozwój Cerkwi rosyjskiej. Jeśli jednak dla Nikodema zasadniczym motywem podjęcia współpracy z reżimem sowieckim była troska o przetrwanie Cerkwi rosyjskiej w okresie reżimu sowieckiego, to w przypadku Cyryla – w późniejszym okresie jego posługi – chodzi o rozwój instytucjonalny Cerkwi i zapewnienie jej szczególnych przywilejów w dzisiejszej Rosji. Można też odnotować różnice dotyczące zakresu i rezultatów prowadzonej przez Cyryla współpracy z organami państwa rosyjskiego. Jeśli kompromis Nikodema miał ograniczony charakter i doprowadził w pewnym zakresie do przezwyciężenia izolacji Cerkwi prawosławnej w państwie sowieckim, to działania patriarchy Cyryla, zwłaszcza w ostatnim okresie jego posługi, wskazują raczej na daleko idące utożsamienie działań Patriarchatu Moskiewskiego z polityką Kremla. Tego rodzaju działania patriarchy Cyryla prowadzą do izolacji Cerkwi rosyjskiej od świata zachodniego, a po części także w łonie prawosławia. W rezultacie stają się one szkodliwe dla autentycznego rozwoju Cerkwi rosyjskiej i stanowią przykład skrajnego wykorzystania religii do celów politycznych⁴¹.
3. Odnotowano również podobieństwa i różnice w podejściu obu hierarchów do Kościoła katolickiego. Podobieństwa odnoszą się przede wszystkim do czasu ekumenicznej aktywności Cyryla Gundiajewa realizowanej u boku Nikodema w okresie reżimu sowieckiego i bezpośrednio po śmierci leningradzkiego metropolity. Różnice w tym względzie uwidaczniają się w późniejszym okresie posługiwania metropolity Cyryla. Dotyczą one m.in. podejścia do kwestii Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie. Odmienne wydają się też owoce podejmowanych przez obu hierarchów inicjatyw ekumenicznych w odniesieniu do Kościoła katoli-

⁴¹ Por. Chawryło. 2015. *Sojusz ołtarza i tronu. Rosyjski Kościół prawosławny a władza w Rosji*, 6–8, 26.

ckiego. Jeśli działania Nikodema prowadziły do nawiązania i intensywnego rozwoju kontaktów Cerkwi rosyjskiej z Kościołem katolickim, to działania patriarchy Cyryla przyczyniły się do zawieszenia teologicznego dialogu prawosławno-katolickiego. Wątpliwości budzą też podejmowane przez patriarchę Cyryla w ostatnim okresie inicjatywy praktyczne, dotyczące współpracy między chrześcijanami na rzecz obrony „tradycyjnych wartości”. Nie bez znaczenia jest bowiem fakt, że odwołanie się do „tradycyjnych wartości” lub „wartości konserwatywnych” stanowi istotny komponent polityki Kremla, nieodłączny od ideologii „ruskiego świata”⁴². Również patriarcha Cyryl swoją promocją koncepcji „ruskiego świata”, a ściślej biorąc, umacnianie wpływów rosyjskiego prawosławia na Ukrainie prowadził pod szyldem obrony „tradycyjnych wartości” chrześcijańskich i przywracania jedności „bratnich narodów słowiańskich”⁴³. W interpretacji patriarchy Cyryla również rosyjska agresja na Ukrainę w 2022 r. stanowi próbę obrony wartości chrześcijańskich⁴⁴. W ten sposób odwoływanie się do „tradycyjnych wartości” idzie w parze z odbudową imperium sakralno-politycznego⁴⁵.

4. W końcu zwrócono uwagę na fakt, że w życiu i działalności kościelnej obu hierarchów ma miejsce pewna ewolucja poglądów kościelno-politycznych, co znalazło wyraz m.in. w ich postawie wobec Kościoła katolickiego. Różny jest jednak charakter tej ewolucji. Jeśli w przypadku Nikodema obserwujemy przejście od poglądów konserwatywnych, nacechowanych rezerwą do Kościoła rzymskokatolickiego, do poglądów liberalnych w sprawach kościelnych i dużej otwartości w stosunku do Kościoła rzymskokatolickiego, to w przypadku Cyryla ma miejsce odejście od wcześniej prezentowanych poglądów liberalnych na rzecz konserwatywnych, co znalazło swoje implikacje w postawie rezerwy wobec Kościoła katolickiego i świata zachodniego. Co więcej, jeśli w pierwszym przypadku zmiana poglądów jest wyrazem autentycznych poszuki-

⁴² Por. Witold Rodkiewicz, Jadwiga Rogoza. 2015. *Potiomkinowski konserwatyzm: ideologiczne narzędzie Kremla*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 7–8.

⁴³ W związku z tym w 2009 r. patriarcha Cyryl stwierdził, że Rosyjska Cerkiew Prawosławna zobowiązana jest do podjęcia wszelkich działań mających na celu zabezpieczenie interesów Rosji na arenie międzynarodowej oraz umacniania „tradycyjnych wartości”, z których najważniejsza jest idea „Wielkiej Rosji”. Por. Jacek Sobczak. 2020. Wpływ Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na politykę międzynarodową Federacji Rosyjskiej. W *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*. Red. Tadeusz Bodio, Joanna Marszałek-Kawa, 33. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

⁴⁴ Por. Kirill (Gundäev). 2022. „Propoved’ v Nedelü syropustnuü posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelâ [6 marca 2022]”.

⁴⁵ Por. Sobczak. 2020. Wpływ Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na politykę międzynarodową Federacji Rosyjskiej, 37.

wań i pewnej niezależności od polityki reżimu sowieckiego, to w drugim przypadku zmiana poglądów łączy się ściśle z coraz większym uzależnieniem od polityki Kremla.

Ostatecznie można stwierdzić, że spuścizna metropolity Nikodema, zwłaszcza zaś jej aspekt dotyczący współpracy między Cerkwią i państwem, była niewątpliwie ważnym źródłem inspiracji dla kościelnej działalności patriarchy Cyryla. Obecny zwierzchnik Cerkwi rosyjskiej może być zatem słusznie uważany za ucznia leningradzkiego metropolity, ale z pewnością trudno go uznać za wiernego kontynuatora dzieła leningradzkiego metropolity. Nie podejmuje bowiem w sposób dostateczny innych elementów duchowej spuścizny Nikodema, w tym zwłaszcza tych, które dotyczą stosunku do Kościoła katolickiego. Wydaje się, że przyczyn takiego podejścia do badanej kwestii należy szukać nie tylko po stronie patriarchy Cyryla. Wynikają one w pewnym stopniu także ze specyfiki dziedzictwa leningradzkiego metropolity, w którym można znaleźć działania i wypowiedzi niejednoznaczne czy nawet pozornie sobie przeciwstawne. Już dwa aspekty działalności metropolity Nikodema – oficjalny (często tylko pozorny) i nieoficjalny (autentyczny, ale często trzymany w tajemnicy) – stanowią poważną trudność w odkryciu jego dziedzictwa. W konsekwencji nie wszyscy z jego uczniów i współpracowników zdołali odkryć jego rzeczywiste poglądy i wielu pomieszało aspekt pozorny z autentycznym, zatrzymując się jedynie na tym zewnętrznym i co więcej – uważając go za autentyczny. Dla tych osób działalność metropolity Nikodema pozostała jedynie grą polityczną i dyplomacją⁴⁶. O trudnościach z właściwym odczytaniem dziedzictwa Nikodema, wynikających w pewnym stopniu ze złożoności postaci leningradzkiego metropolity, może na swój sposób świadczyć ukształtowanie się w Cerkwi rosyjskiej – jak odnotowano powyżej – dwóch grup uczniów metropolity Nikodema: liberalnej i konserwatywnej. Wszystko to potwierdza zarazem, jak niezwykle ważna dla zrozumienia historii współczesnej Cerkwi rosyjskiej, jak i właściwej oceny kościelnej aktywności patriarchy Cyryla jest sprawa pogłębionego odczytania i właściwej interpretacji dziedzictwa metropolity Nikodema.

References

Avgustin (Nikitin). 2008. *Cerkov' plenennaâ. Mitropolit Nikodim (1929-1978) i jego epoha (v vospominaniâh sovremennikov)*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo Universiteta.

⁴⁶ Por. Kałużny. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*, 259–260.

- Chawryło Katarzyna. 2015. *Sojusz ołtarza i tronu. Rosyjski Kościół prawosławny a władza w Rosji* [Prace OSW, nr 54], Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich (22.06.2022). https://www.osw.was.pl/sites/default/files/prace_54_pl_sojusz_oltarza_net_0.pdf.
- Codevilla Giovanni. 2017. *Storia della Russia e dei Paesi limitrofi. Chiesa e Impero*. T. 4: *La nuova Russia (1990–2015)*. Milano: Editoriale Jaca Book.
- Curanović Alicja. 2010. *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Curanović Alicja. 2016. „Symboliczna potęga Rosji w XXI wieku”. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations* (4): 201–219.
- Čapnin Sergej. 2017. „«Cerkov’ imperii» kaki tog «cerkovnogo vrozozhdeniâ»”. *Stranicy* 21 (2): 220–228.
- „Deklaracja teologów prawosławnych przeciwko wojnie na Ukrainie [Wolos, 13 marca 2022 r.]” (18.06.2022). <https://www.onet.pl/informacje/kai/deklaracja-teologow-prawoslawnych-odrzucamy-heretze-russkiego-mira/zs67bhe,30bc1058>.
1970. „Dopušenje k Svätým Tainstvám Pravoslavnoj Cerkvi staroobrâdcev i katolikov. Opredelenie Svâšennoho Sinoda (16.12.1969)”. *Žurnal Moskovskoj Patriarhii* 1: 5.
- Dušenov Konstantin. 1997. „Mitropolit Kirill kak zerkalo russkoj smuty”. *Rus’ Pravoslavnaâ* 3: 8.
- Ellis Jane. 1989. *La Chiesa ortodossa russa. Una storia contemporanea*. Bologna: Edizioni Dehoniane.
- Firsov Sergej. 2013. „Cerkov’ i gosudarstvo pri Svâtejšem patriarhe Kirille (Gundâeve): osnovnye tendencii razvitâ”. *Vestnik Russkoj Hristianskoj Gumanitarnej Akademii* 14 (3): 351–360.
- Furov Vasilij. 1979. „Otčet Soveta po delam religii členam CK KPSS. Cerkovnye kadry i mery po ograničeniû ih deâtel’nosti ramkami zakona”. *Vestnik Russkogo Hristianskogo Dviženiâ* 4: 275–344.
- Grajewski Andrzej. 2012. „Cyryl, uczeń Nikodema”. *Gość Niedzielny* 32 (22.06.2022). <https://www.gosc.pl/doc/1224753.Cyryl-uczen-Nikodema>.
2005. *Gruppy vliâniâ vnutri Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. Osobennosti vzaimootnošeniâ vnutri ierarhii i ierarhov – s Kremlem*. Moskva: Centr političeskoj informacii.
- Ilarion (Alfeev). 2021. *Patriarh Kirill. Biografiâ*. Moskva: Izdatel’stvo „Poznanie”.
- Judin Aleksej, Protopopov Grigorij. 1992. *Cattolici in Russia e Ucraina*. Milano: Casa di Matriona.
- Kałużny Tadeusz. 1999. *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego*. Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów „SCJ”.
- Kirill (Gundâev). 2002. „Jego Vysokopreosvâšenstvu arhiepiskopu Tadeušu Kondruseviču”. *Cerkov’ i vremâ* 3: 13–18.
- Kirill (Gundâev). 2014. „Slovo na otkrytii XVIII Vsemirnogo russkogo narodnogo sobora [11 noâbrâ 2014] (28.06.2022). <https://www.patriarchia.ru/db/text/3367103.html>.
- Kirill (Gundâev). 2022. „Propoved’ v Nedelû syropustnuû posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelâ [6 marta 2022] (28.06.2022)”. <https://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>.
- Marynowicz Myrosław. 2021. Być sprawdzianem dla siebie nawzajem i miarą autentyczności naszej wiary. W *Stolica Apostolska wobec Rosji i wschodniego chrześcijaństwa. Od Jana*

- Pawła II do Franciszka*. Red. Andrzej Grajewski, Paweł Skibiński, 159–169. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia.
- Mitrohin Nikolaj. 2004. *Ruskaâ pravoslavnaâ Cerkov': sovremennoe sostoânie i aktual'nye problemy*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Mitrohin Nikolaj, Timofeeva Sof'â. 1997. *Episkopy i eparhii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi*. Moskva: Informacionno-issledovatel'skij centr „Panorama”.
1998. Mitropolit Leningradskij i Novgorodskij Nikodim, patriaršij egzarh Zapadnoj Evropy (1929–1978). W *Čelovek Cerkvi*. Red. Juvenalij (Pojarok), 11–12. Moskva: Izdanie Moskovskoj eparchii.
- Mróz Maciej. 2019. *Wojna w kawalkach. Franciszek i dyplomacja papieska wobec wybranych problemów międzynarodowych 2013–2018*. Kęty: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Nikodim (Rotov). 1961. „Mir – posledovanie Hristu. Sodoklad delegacii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi na Vsemirnôm obšechristianskom Kongresse v Prage [1961]”. *Žurnal Moskovskoj Patriarii* 6: 41–59.
- „Nikodim Rotov, Kirill Gundâev, Goša Ševkunov: o fil'me «Papa russkij» i ne tol'ko” (27.06.2022). <https://ahilla.ru/nikodim-rotov-kirill-gundyaev-gosha-shevkunov-o-filme-papa-russkij-i-ne-tolko/>.
- Obrašenje k Pomestnomu Soboru Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 1971 goda po povodu bogoslovskoj deâtel'nosti mitropolita Leningradskogo i Novgorodskogo Nikodima (11.07.2022). <https://www.blagogon.ru/biblio/483/>.
1986. „Opredelenie Svâšennogo Sinoda [Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi] [29 iûlâ 1986]”. *Žurnal Moskovskoj Patriarii* 9: 7–8.
- Otdel Vnešnih Cerkovnyh Svâzjej Moskovskogo Patriarhata. 2002. „Katoličeskij prozelityzm sredi pravoslavnogo naseleniâ Rossii. Spravka”. *Cerkov' i vremâ* 3: 21–28.
- Przeciszewski Marcin. „Rosyjskie prawosławie dziś” (30.06.2022). <https://www.ekai.pl/rosyjskie-prawoslawie-dzis-2>.
1970. „Razâsnenie predsedatelâ Otdela vnešnih cerkovnyh snošenij Moskovskogo Patriarhata mitropolita Nikodima o nevozbrannom dopušenii k Svâtym Tainstvam staroobâdcev i katolików, 17 marta 1970”. *Žurnal Moskovskoj Patriarii* 5: 25.
- Riccardi Andrea. 1993. *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*. Bari: Eitori Laterza & Figli.
- Rodkiewicz Witold, Rogoża Jadwiga. 2015. *Potiomkinowski konserwatyzm: ideologiczne narzędzie Kremla*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Sobczak Jacek. 2020. Wpływ Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na politykę międzynarodową Federacji Rosyjskiej. W *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*. Red. Tadeusz Bodio, Joanna Marszałek-Kawa, 15–51. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Nico Spuntoni. 2019. *Vaticano e Russia nell'eta Ratzinger*. Todi (PG): Tau Editrice.
- „Ustav Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi (2000)” (20.07.2022). <http://www.patriarcha.ru/db/text/133115.html>.

„V Moskovskom patriarhate sčitaût, čto status katoličeskij eparhij v Rossii dolžen byt' ponižen do urovnâ načala 2000-h godov” (25.06.2022). <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=21715>.

2016. „Wspólna deklaracja papieża Franciszka i patriarchy Cyryla, 12 lutego 2016”. *L'Osservatore Romano* 3–4: 16–19.

Zaluckij Anton. „Igrok global'nogo masštaba. 60-letie mitropolita Kirilla čerez prizmu ukrainskij cerkovnyh problem” (14.01.2020). <https://www.portal-credo.ru/site/?act=-news&id=49589>.